

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.7+376.36+372.4

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.3.8>

Вінс В. А.

*кандидат психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри практичної психології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

Бондарчук А. Г.

*кандидат медичних наук,
доцент кафедри практичної психології
Університету Григорія Сковороди у Переяславі*

Шумейко Л. А.

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Психологія»
за освітньою програмою «Практична психологія»
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИХ НАВИЧОК У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF SOCIO-EMOTIONAL SKILLS IN JUNIOR SCHOOLCHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

У статті узагальнено основні принципи та психолого-педагогічні, організаційні умови формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з розладами аутистичного спектру, а також напрацьовано модель формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з РАС з опорою на технологію «класний менеджмент» та психолого-педагогічні умови її реалізації. Звернуто увагу на постійному зростанні кількості дітей з розладами аутистичного спектру, що обумовило постановку проблеми та актуальність її дослідження. Вказано на труднощі організації освітнього і виховного процесу в роботі з дітьми з РАС в Україні. Наведено особливості освітньої і корекційної діяльності з дітьми з аутизмом. Детально розглянуто психолого-педагогічні та організаційні умови, а також принципи формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з розладами аутистичного спектру, зокрема: індивідуалізація навчання, використання візуальних і практичних методів, структурування середовища, послідовність та повторення, налагодження взаємодії з ровесниками, розробка системи заохочень та мотивації, залучення сім'ї, використання сучасних технологій тощо. Окремо наголошено на необхідності високого рівня кваліфікації та зацікавленості фахівця (психолога, педагога) у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру. Розроблено модель формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з аутизмом з опорою на технологію «класний менеджмент», зокрема, наведено її мету та завдання, принципи реалізації, необхідні ресурси технології «класного менеджменту», форми і методи роботи, етапи впровадження та очікувані результати. Також запропоновано психолого-педагогічними умовами, які важливо забезпечити у ході реалізації запропонованої моделі з формування соціально-емоційних навичок молодших школярів з розладами аутистичного спектру.

Ключові слова: розлади аутистичного спектру, соціально-емоційна сфера, соціально-емоційні навички, молодші школярі, психолого-педагогічні умови, «класний менеджмент».

The article summarizes the basic principles and psycho-pedagogical, organizational conditions for the formation of socio-emotional skills in primary schoolchildren with autism spectrum disorders, and also develops a model for the formation of socio-emotional skills in primary schoolchildren with ASD based on the "classroom management" technology and psycho-pedagogical conditions for its implementation. Attention is drawn to the constant increase in the number of children with autism spectrum disorders, which led to the formulation of the problem and the relevance of its research. The difficulties of organizing the educational and upbringing process in working with children with ASD in Ukraine are indicated. The features of educational and correctional activities with children with autism are presented. The psychological, pedagogical and organizational conditions, as well as the principles of forming social and emotional skills in younger students with autism spectrum disorders are considered in detail, in particular: individualization of learning, use of visual and practical methods, structuring the environment, sequencing and repetition, establishing interaction with peers, developing a system of incentives and motivation, family involvement, use of modern technologies, etc. The need for a high level of qualification and interest of a specialist (psychologist, teacher) in working with children with autism spectrum disorders is emphasized. A model for the formation of socio-emotional skills in primary schoolchildren with autism based on the "classroom management" technology has been developed, in particular, its purpose and objectives, principles of implementation, necessary resources of the "classroom management" technology, forms and methods of work, stages of

implementation and expected results are presented. The author also suggests psychological and pedagogical conditions that are important to ensure in the implementation of the proposed model for the formation of socio-emotional skills of primary schoolchildren with autism spectrum disorders.

Key words: autism spectrum disorders, socio-emotional sphere, socio-emotional skills, primary schoolchildren, psychological and pedagogical conditions, "classroom management".

Вступ. Протягом останніх років Центри контролю та профілактики захворювань фіксують зростання випадків дитячого аутизму як в Україні, так і у всьому світі. За даними ВООЗ, поширеність розладів аутистичного спектру (РАС) серед дітей перевищує 1% від дитячого населення. Згідно з даними Міжнародної асоціації «Аутизм-Європа» кожна 88-а дитина має ознаки розладів аутистичного спектру і потребує медико-психологічної допомоги [6]. У 2023 році Центр контролю та профілактики захворювань США повідомив, що приблизно 1 з 36 дітей у США має діагноз «розлади аутистичного спектра» (РАС). З 2000 року поширеність аутизму зросла на 178% [7]. І за прогнозами фахівців таких діток буде ставати все більше й більше. Щодо нашої держави, то в Україні немає точної статистики про показники розладів аутистичного спектра у дітей. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), «це одна дитина зі 160» [3].

Однією із найпоширеніших характеристик розладів аутистичного спектру є стійкий дефіцит соціальної комунікації та взаємодії, який проявляється зниженим вмінням ділитися інтересами та емоціями, неспроможністю ініціювати соціальну взаємодію, відсутністю реакцій на емоції інших людей, браком адаптації поведінки відповідно до соціальної ситуації. Діти з РАС часто не використовують емоційні реакції на вербальні та невербальні спроби інших людей вступити в бесіду тощо.

Тому при організації освітнього процесу з дітьми молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектру доцільно спрямовувати зусилля на формування їх соціально-емоційних навичок. І для цього необхідно створювати сприятливе освітнє середовище, яке повинно бути спрямоване не лише на засвоєння матеріалу, але й на розвиток соціальних навичок взаємодії, вмінь розпізнавати, називати і виявляти емоції відповідно до ситуації, висловлювати бажання та прагнення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що ті чи інші аспекти соціально-емоційного розвитку дітей з РАС досліджували К. Бірюкова, Т. Корольок, М. Максимчук, О. Мартинчук, І. Недозим, Т. Скрипник, Г. Супрун, В. Тарасун, О. Чепка, О. Шульженко та інші українські науковці. Всі вони наголошують на важливості розвитку соціально-емоційної сфери дітей з РАС, пропонують відповідні організаційно-педагогічні та психологічні умови для цього, засади корекційної роботи з даною категорією дітей тощо.

Мета статті. Відтак, метою статті стало узагальнити основні принципи та психолого-педагогічні, організаційні умови формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з розладами аутистичного спектру, а також напрацювання моделі формування соціально-емоційних навичок у молод-

ших школярів з РАС з опорою на технологію «класний менеджмент» та психолого-педагогічних умов її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Труднощі організації освітнього і виховного процесу в роботі з дітьми з РАС полягають в тому, що в Україні відсутні спеціальні заклади для цієї нозологічної категорії. Значна частина дітей з аутизмом перебувають в закладах дошкільної, загальної середньої освіти, напрямки діяльності яких орієнтовані на нормотипових дітей та дітей з іншими категоріями розладів.

У зв'язку з цим виникає проблема забезпечення відповідних умов для навчання та розвитку дітей з РАС у загальноосвітніх закладах. Відсутність спеціалізованих установ призводить до того, що педагоги та вихователі часто не мають достатніх знань і навичок для ефективної роботи з дітьми з РАС. Це ускладнює процес їх адаптації та інтеграції у навчальне середовище, а також може негативно впливати на їхню соціалізацію та особистісний розвиток.

Водночас, психологічні особливості дітей з РАС вимагають спеціальної програми корекційної роботи, в якій виділяють такі основні етапи: психологічну, педагогічну та медикаментозну корекцію. Важливою умовою ефективності корекційної роботи з дітьми з аутизмом є створення ситуації психоемоційного комфорту, що сприяє зменшенню негативних проявів у дитини: її агресивності, афективних викриків, уникання комунікативних контактів [1, с. 11].

Саме тому при плануванні освітньої і корекційної діяльності з дітьми з аутизмом варто враховувати порушення їх мовленнєвого і психофізичного розвитку та будувати корекційно-виховну роботу не тільки в напрямку розвитку їх соціально-комунікативних навичок і вмінь, а й підвищення пізнавальних здібностей, формування мовленнєвої активності, розвитку емоційної сфери. І для цього важливо створити відповідні психолого-педагогічні та організаційні умови, дотримуючись відповідних принципів, зокрема:

1. Індивідуалізація навчання:

– особистісний підхід – програми навчання мають бути адаптовані під індивідуальні потреби кожної дитини, враховуючи її сильні та слабкі сторони, інтереси та рівень розвитку;

– індивідуальні навчальні плани, які визначають конкретні цілі, методи та матеріали для розвитку соціально-емоційних навичок.

2. Використання візуальних і практичних методів:

– візуальна підтримка – використання карток, розкладів, візуальних підказок і соціальних історій для пояснення соціальних ситуацій та очікуваної поведінки;

– практика соціальних навичок через рольові ігри, моделювання поведінки та сценаріїв.

3. Структуроване середовище:

- чіткий розклад – забезпечення передбачуваного та стабільного розкладу, щоб дитина могла краще орієнтуватися в своєму оточенні;
- послідовність і рутина для підтримки почуття безпеки та зниження тривожності.

4. Поступовість і повторення:

- покрокове навчання – розбивання складних соціально-емоційних навичок на менші, більш керувані частини, навчання крок за кроком;
- регулярне повторення – часте повторення матеріалу та вправ для закріплення навичок.

5. Взаємодія з ровесниками:

- підтримка соціальної інтеграції – організація групових занять та спільних заходів, де діти з РАС можуть взаємодіяти з ровесниками в контрольованому середовищі;
- наставництво – залучення ровесників як наставників або моделей для наслідування в соціальних ситуаціях.

6. Система заохочень і мотивація:

- позитивне підкріплення – використання нагород, похвал та інших форм заохочення для стимулювання бажаної поведінки;
- мотиваційні системи – впровадження системи винагород для підвищення мотивації до участі в соціально-емоційних активностях.

7. Залучення сім'ї:

- тісна співпраця з родинами для забезпечення послідовності підходів до розвитку соціально-емоційних навичок вдома і в школі;
- проведення тренінгів і консультацій для батьків щодо методів підтримки соціального розвитку їхніх дітей.

8. Використання сучасних технологій:

- спеціалізовані програми та додатки – використання комп'ютерних програм та мобільних додатків, розроблених для навчання соціально-емоційних навичок у дітей з РАС;
- віртуальна реальність (VR) – інтерактивні VR-середовища для моделювання соціальних ситуацій і навчання в безпечному просторі.

Втілення окреслених вище принципів та технологій не можливе без професійного та зацікавленого фахівця. Так, у роботі з дітьми з РАС головним засобом позитивного впливу є особистість психолога, педагога, їхня майстерність, вміння розуміти психіку дитини, використовувати багатий арсенал прийомів і способів психолого-педагогічної роботи, постійне прагнення задовольняти всі потреби дитини в пізнанні навколишнього світу. При логічно використаних засобах і методах можна досягти максимальних результатів у формуванні в цих дітей соціально-адаптивних способів орієнтації в навколишньому світі [2, с. 98].

Підтримуємо думку Т. Скрипник, яка наполягає на тому, що сильні сторони особистості дітей з аутизмом повинні спонукати фахівців бути уважними до їхніх неповторних проявів і враховувати їх у процесі здійснення психолого-педагогічного впливу, що уможливорює налагодження продуктивної комунікації з цими дітьми [4, с. 7].

О. Чепка вказує, що для формування соціальних навичок дітей з аутизмом важливим є:

- прагненням педагога організувати спілкування дітей без спонукання та втручання дорослих;
- бажанням педагога викликати у школярів інтерес до думок, поглядів міркувань однолітків;
- формування у дітей вміння слухати інші думки, вести діалоги з педагогом та з однолітками;
- готовність педагога помічати емоційні стани дітей та вчити цьому вмінню дітей;
- формувати в учнів прагнення допомагати один одному за потребою;
- вміння педагога запрошувати дітей до групової роботи, активізувати їх піднесений настрій;
- вміння створити для школярів можливість спільного обговорення завдань між собою;
- вміння створювати для дітей можливості відкрито виявляти свої емоції, передавати почуття, встановлювати зоровий контакт із співрозмовником тощо [5, с. 218].

Крім того, на нашу думку, важливим є володіння педагогом високо розвиненими вміннями не тільки організувати розвивальний процес для дітей, а й самостійно демонструвати гарне володіння собою та емоціями, вміння розпізнавати, розуміти, вербалізувати емоції інших, враховувати їх емоційні стани при розмові з ними. Акцентування уваги дітей на ситуації, коли вчитель побачив, що дівчинка плаче, і підтримав її, щоб заспокоїти, передбачає не просто епізодичний вияв турботи про ученицю, а бесіду з усім класом (після того, як дитину заспокоїли), що саме зробив учитель, чому він прийняв таке рішення, як ще можна підтримати, заспокоїти однолітка та ін. Демонструючи соціальні навички ініціювання діалогічного спілкування, використовуючи слова привітання, прохання, подяки, прощання, педагог навчає учнів дотримуватися правил етикету, показує важливість засвоєння алгоритмів доброзичливого спілкування з іншими, що дає змогу досягти згоди, налагодити співпрацю, досягти високих результатів у спільній діяльності.

Відтак, однією з визначальних умов створення сприятливого середовища початкової школи для формування соціально-емоційних навичок молодших школярів з аутизмом є бажання педагога та його професійна компетентність.

Зважаючи на вище викладене, було прийнято рішення розробити «Модель формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з РАС з опорою на технологію «класний менеджмент» (таблиця 1) та психолого-педагогічні умови її реалізації.

Психолого-педагогічними умовами, які важливо забезпечити у ході реалізації запропонованої моделі з формування соціально-емоційних навичок молодших школярів з РАС, враховуючи технологію «класний менеджмент», визначено такі:

- якомога раніший початок надання допомоги дітям з аутизмом;
- компетентність педагогів у впровадженні технології «класного менеджменту», професійні вміння

**Модель формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з аутизмом
з опорою на технологію «класний менеджмент»**

Основні позиції	Структура
Мета і завдання	Мета: формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з аутизмом. Завдання: розробити і впровадити засади корекційно-розвивальної роботи з формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з РАС з опорою на технологію «класний менеджмент».
Принципи реалізації	Принципи роботи: комплексного впливу; систематичності; наочності; індивідуального, диференційованого, діяльнісного підходів; зв'язку мовлення з іншими сторонами психічного розвитку.
Ресурси технології «класного менеджменту»	Ресурси технології «класного менеджменту»: 1) планування та підготовка інклюзивного освітнього середовища для мінімізації стресу дітей з ООП; 2) навчання учнів розпізнавати емоції, які виявляють інші люди; формування емпатії учнів з РАС; 3) навчання дітей прийомам емоційної саморегуляції, вправи-очікування, техніки для самозаспокоєння; 4) формування у дітей з аутизмом почуття приналежності до колективу та ін.
Форми і методи роботи	Форми роботи з молодшими школярами з аутизмом: 1) спеціальні програми навчання; 2) програма формування соціально-емоційних навичок; 3) поетапне або комбіноване проведення групових тренінгів. Методи: вправи-знайомства; символічні, соціальні ігри, ігри-перевтілення; тактильні ігри; участь в іграх-театралізаціях та ін.
Етапи впровадження моделі	Етапи впровадження моделі: 1) визначення корекційно-розвивальних засад формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з аутизмом; 2) з'ясування практичних аспектів впровадження технології «класного менеджменту» в інклюзивному класі початкової школи; 3) реалізація технології «класного менеджменту» в розвивальному освітньому середовищі інклюзивного класу початкової школи; 4) визначення успішності роботи з формування соціально-емоційних навичок учнів з аутизмом.
Очікувані результати	Очікувані результати впровадження моделі: зростання показників сформованості соціально-емоційних навичок у молодших школярів з аутизмом.

щодо створення сприятливих умов для соціального розвитку всіх учнів інклюзивного класу, володіння техніками навчання молодших школярів розуміти і розпізнавати емоційні стани інших, регулювати власні емоційні реакції у конфліктних ситуаціях тощо;

– важливість структурування інклюзивного середовища школи та класу, забезпечення візуальної підтримки, навчання учнів алгоритмів взаємодії з вчителем та однолітками;

– організація сприятливого соціального середовища, що забезпечує відповідний віку загальний розвиток дитини, стимуляцію її пізнання, комунікативної діяльності;

– орієнтація на зону найближчого розвитку, тобто створення оптимальних умов для реалізації її потенційних можливостей;

– посилення практичної спрямованості всіх вмінь і навичок, які формуються в учнів, опора на життєвий досвід дитини;

– проведення спеціальних корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на виправлення недоліків соціально-емоційної сфери у дітей з аутизмом, а також формування почуття приналежності до класного колективу, розуміння необхідності взаємодіяти з однокласниками, дотримуватися правил доброзичливого спілкування з ними;

– використання яскравого наочного та ігрового матеріалу для роботи з молодшими школярами з аутизмом. Наочність допомагає дітям з аутизмом вивчити правила поведінки у соціумі, допомагає закріпити їх соціальні навички взаємодії з вчителем та однолітками. А цінність ігор в процесі роботи з формування соціально-емоційних навичок учнів з аутизмом полягає в тому, що ігри ненав'язливо навчають учнів, надають змогу засвоювати соціальний досвід взаємодії у колективі.

– організація співпраці педагогів, психолога та батьків молодших школярів з аутизмом для закріплення напрацьованих соціально-емоційних навичок у звичайній життєдіяльності цих учнів поза межами інклюзивного середовища у школі.

Висновки. Відтак, ефективне формування соціально-емоційних навичок у молодших школярів з розладами аутистичного спектру вимагає комплексного підходу, який включає індивідуалізацію навчання, використання візуальних методів, створення структурованого середовища, підтримку взаємодії з ровесниками, залучення сім'ї та застосування сучасних технологій. І на вершині, звісно, має стояти кваліфікована команда фахівців. Переконані, що саме такий підхід дасть змогу забезпечити оптимальні умови для розвитку соціальних навичок та сприятиме успішній інтеграції дітей з РАС у суспільство.

Вважаємо, що окреслена у статті проблематика не втрачає своєї актуальності та потребує подальших наукових розвідок, серед яких доцільно виділити такі: розробка нових адаптивних методик і програм, що враховують індивідуальні потреби дітей з РАС, включаючи їхні когнітивні, емоційні та соціальні особливості; вивчення ролі сім'ї та домашнього середовища у формуванні соціально-емоцій-

них навичок дітей з РАС; дослідження ефективних стратегій інтеграції дітей з РАС у загальноосвітні школи та впливу інклюзивного середовища на їхній соціально-емоційний розвиток; вивчення потенціалу використання технологій віртуальної реальності (VR), доповненої реальності (AR) та штучного інтелекту (AI) для навчання соціально-емоційних навичок дітей з РАС тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голос безмовленнєвої дитини: посібник щодо формування мовленнєвої компетентності у дітей з особливими освітніми потребами засобами альтернативної комунікації / Творча група педагогів КУ Сумського НВК №34 СМР: Л. М. Шрамко, І. М. Куриленко, І. П. Ковальчук, В. В. Краузе, М. С. Павленко. Суми, 2018. 44 с.
2. Мойсеєнко І. Принципи формування сенсомоторних компетенцій у дітей з розладом аутистичного спектру (РАС). *Via Educationis: Studies of Education and Didactics*. 2022. Vol. 1. № 2. С. 95-Савчук Т. Він безперспективний, у нас для нормальних черга»: історія однієї дитини з аутизмом в Україні. Публікація від 2.04.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30522045.html>. (дата звернення: 17.07.2024).
3. Скрипник Т. В. Технології психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в освітньому просторі: навчально-наочний посібник. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2015. 56 с.
4. Чепка О. Психолого-педагогічний супровід дітей з розладами аутичного спектра. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022. Вип. 2. С. 209–220.
5. 2 квітня 2020 року – Всесвітній день поширення інформації щодо проблеми аутизму (ООН). <http://khocz.com.ua/2-kvitnja-2020-roku-vsесvitnij-den-poshirennja-informacii-shhodo-problemi-autizmu-oon/>. (дата звернення: 10.06.2024).
6. Zauderer Steven (2023) Autism Statistics: How Many People Have Autism?. URL: <https://www.crossrivertherapy.com/autism-statistics>. (дата звернення: 10.06.2024).